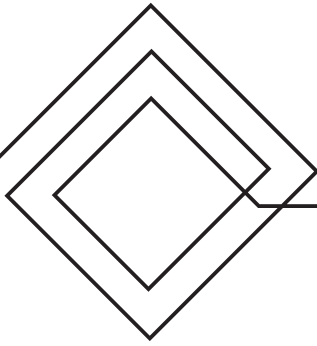




بررسی محتوا و ساختار موسیقایی

منظومه خُرم و زیبا*

شهاب جعفری



چکیده

این پژوهش به منظومه و ترانه‌های عاشقانه، حماسی و روایی در سنت موسیقایی کرمان می‌پردازد. در این اجرا شاهد داستان‌سرایی به همراه اجرای موسیقی هستیم. در مقاله پیش‌رو به تحلیل ساختارهای بیرونی و قابل مشاهده‌ای چون ساختار موسیقایی و روایی خواهیم پرداخت و تلاش خواهیم کرد از ورای آن به ساختارهای سنت و فرهنگ موسیقی کرمان دست پیدا کنیم. منظومه خُرم و زیبا اثر محمدبن‌مومن کرمانی متخلص به فدایی از شاعران سده دوازدهم هجری است که داستان دلدادگی خُرم و زیبا به یکدیگر است. با جنگ‌های بسیاری که بر سر این عشق در می‌گیرد. در پژوهش حاضر داده‌ها با روش اسنادی و تکیه بر مطالعه کتاب‌ها، مقالات و به صورت میدانی به دست آمده است.

* کلید واژه: خُرم و زیبا، حماسه کرمانی، ساختارگرایی، روایت‌شناسی

مقدمه

منظومه به مثنوی‌های بلند داستانی، حماسی، عاشقانه و تمثیلی گفته می‌شود (توحیدی ۱۳۹۷: ۱۱۳) که سرتاسر نقاط کشور رایج بوده و هست. که یکی از اصلی‌ترین سنت‌های موسیقایی و غیرموقعیتی کرمان است. این سنت بیشتر بر رویکرد تاریخی و سلحشورانه تأکید می‌کند شاید به همین دلیل است که این سبک را حماسه نیز می‌نامند. منظومه‌ها از نظر مضمون به چند دسته تاریخی، حماسی، عرفانی و عاشقانه تقسیم می‌شوند. اسامی برخی منظومه‌های رایج در استان کرمان بر اساس بدین قرار است: «خُرم و زیبا»، «نیک‌بخت و بدبخت»، «کَلو»، «فتنه خون‌ریز»، «سبزه و پری»، «کامران و جنگجو»، «اصلی و کرم»، «باقر و گل‌اندام» و ... اشاره کرد (توحیدی ۱۳۹۷: ۱۱۴). سازهای همراه، متناسب با این که در چه منطقه‌ای اجرا شود، متفاوت هستند. در برخی نقاط به همراه «زال» (نی محلی)، در برخی نقاط «سُرنا» و در برخی نقاط به همراهی «قیچک» محلی که در جنوب کرمان به «چنگ» و در منطقه بافت و در ارزوئیه به «چگر» مشهور است، اجرا می‌شود (توحیدی ۱۳۹۷: ۱۱۴). در قلعه گنج هم منظومه‌ها با ساز «چنگ قُطی» اجرا می‌شوند. موسیقی حماسی و منظومه‌ها معمولاً در مجالس بزرگ یا محافل شب‌نشینی اجرا می‌شود. با توجه به ماهیت شعری و نوع منظومه در «رُ» های هماهنگ و فواصل موسیقایی متناسب موضوع اجرا می‌شود (توحیدی ۱۳۹۷: ۱۱۵). من در این مقاله، حماسه خُرم و زیبا را بر اساس اجرای زنده یاد علی ناصری (خواننده) و حسین نظری (نوازنده قیچک) در آلبوم کویرانه ۴ (موسیقی مناطق منوجان و فاریاب) به کوشش فؤاد توحیدی مورد بررسی قرار میدهم.

پیشینه پژوهشی

در مورد موسیقی نواحی کرمان می‌توان به کتاب نگاهی به موسیقی نواحی کرمان (۱۳۹۷) و آلبوم‌های «کویرانه‌ها» و «باغ آوا» که به کوشش فؤاد توحیدی (۱۳۸۴-۱۳۹۷) منتشر شده‌اند و پژوهش‌های انجام گرفته توسط احمدرضا مؤید محسنی (۱۳۴۷) و محمدرضا درویشی (۱۳۷۵) اشاره کرد. در مورد منظومه خُرم و زیبا می‌توان به کتاب داستان خُرم و زیبا (۱۳۹۴) به ویراستاری رعنا نوحی و مقاله «منظومه خُرم و زیبا نمونه‌ای عالی از آمیختگی حماسه و غنا» (۱۳۹۴) نوشته راحله امامی، محمد

ابراهیم ایرج‌پور و عظامحمد رادمنش اشاره کرد. با توجه به مطالب موجود در رابطه با موسیقی کرمان باید بگوییم که همواره به توضیح کلی مفاهیم موسیقی حماسی با بیان برخی داستان‌ها بسنده شده و تاکنون پژوهشی با تمرکز بر ساختار موسیقی منظومه خرم و زیبا انجام نشده است.

روایت خرم و زیبا

خرم از پدری پیر و مادری رومی از خویشان قیصر به دنیا می‌آید. در هجده سالگی به قصد تجارت همراه با غلام پدرش محرم راهی هندوستان می‌شود. زیبا، دختر پادشاه سراندیب را به خواب می‌بیند و دل‌باخته او می‌شود. به دریا کشتی‌هایش غرق می‌شوند و او در جزیره‌ای گرفتار می‌شود و بار دیگر زیبا در خواب، راه نجات از جزیره و زنده بودن غلامش را به او نوید می‌دهد. خرم در راه محترم‌شاه پادشاه دکن را از مرگ نجات می‌دهد و در دربار او به مقام می‌رسد. با دسیسه میرشب خلف‌بیگ او به زندان می‌افتد. از دربار قیصر، معیار برای جستجوی او راهی هند می‌شود. در مواجهه با محرم تصمیم بر یاری خواستن از قیصر برای نجات خرم می‌شود. محرم با سیاست‌چینی، خرم را از زندان فراری می‌دهد و راهی سراندیب می‌شوند. شب هنگام در پای حصار شهر پلاسی از قلعه به زیر می‌افتد و خرم تن زخم خورده زیبا را در آن می‌شناسد. اما زیبا تبار خود و آنچه بر او رفته است را پنهان می‌کند. آنان راهی سراندیب می‌شوند. شمایل، پسر خاله زیبا وارد شهر می‌شود، به جای زیبا بر تخت می‌نشیند و به جستجوی او برمی‌آید. خرم از بیم جان قصد بازگشتن به دیار خود را می‌کند و همراه زیبا و محرم از سراندیب خارج می‌شوند در بیرون شهر با نگهبانانی روبرو می‌شوند و در جدال با آنان مهرآورنگ، پسر عمه شمایل‌شاه کشته می‌شود و این سرآغاز جنگ هاست. با یورش سپاه مهر آورنگ و تنگ شدن عرصه، محرم به نزد خواجه کافور می‌رود و با سیصد غلام به خرم یاری می‌دهد. با رسیدن این خبر به سراندیب، شمایل شاه، تهمتن‌خان را به تعقیب آنان می‌فرستد. خرم و همراهانش بسیاری از سپاه تهمتن‌خان را می‌کشند و با شبیخون آنان، زیبا و محرم در بند می‌شوند و خرم زخم خورده از میدان جان به در می‌برد. از سویی دگر با رسیدن خبر به روم، لشکری به سرداری سعد روانه دکن و سپس سراندیب می‌شود. و در نبردی شبانه تهمتن‌خان به بند می‌آید.

شمایل در نامه‌ای تقاضای بازگرداندن زیبا و تهمتن‌خان را می‌کند. با رد خواسته‌اش به قصد جنگ لشکر می‌کشد. سعد در قلعه‌ای پناه می‌گیرد. و از محترم شاه طلب امداد می‌کند. خرم نزد پیری زبان مرغان را فرا می‌گیرد و با خبر از اوضاع، راهی دکن می‌شود. در راه با محترم‌شاه مواجه می‌شود که به قصد ازدواج با دختر ملک‌شاه عازم بنگاله است. خرم سه مرتبه او را از مرگ نجات می‌دهد و با فاش کردن راز مرغان، خود به حال مرگ می‌افتد. با دستوری از پیر مرتاض حال او بهبود می‌یابد. محترم‌شاه، ملک‌شاه و محرم را به امداد روانه می‌کند. تا خود و خرم نیز پس از بهبود او راهی شوند. از آن سو در پای قلعه نبردهایی در می‌گیرد. سعد اسیران را شبانه به رویارویی با سپاه خودشان وارد میدان می‌کند و خزانه شمایل را تاراج می‌کند. شمایل برای نفوذ در قلعه به نیرنگی دست می‌زند و بهادر خان مهتر قلعه را با خود همراه می‌کند. با زهر خوراندن بهادر به سعد و سرداران و یورش شمایل، اهل قلعه با شمایل سازش می‌کنند. هوشنگ، سعد را از مهلکه می‌رهاند اما در ادامه محاصره می‌شود و محرم به یاری او می‌رسد. سعد نیز به پادزهری بهبود می‌یابد. شمایل از بیم رسیدن دو لشکر، از خلخال زنگی امداد می‌گیرد. در رویارویی دو گروه، کار بر سپاه ملک‌شاه دشوار می‌شود که خرم از راه می‌رسد و شمایل عقب‌نشینی می‌کند. خلخال نیز به اردوی شمایل وارد می‌شود. افراد بسیاری از سپاه ملک‌شاه، محترم‌شاه و سعد در جنگ با زنگیان از بین می‌روند اما در نهایت با کشته شدن خلخال؛ سپاه شمایل به قلعه‌ای پناه می‌برند و روز دگر قلعه فتح می‌شود. و این پایان جنگ‌هاست هر چند داستان با رفتن خرم و لشکرش به سرانندیب، ازدواج او با زیبا، ترک آن شهر به قصد روم و در نهایت بازگشتن به موطن پدری خود به اتمام می‌رسد.

روایت

روایت به متنی گویند که دارای شخصیت، حادثه و کنش شخصیت‌های داستان باشد و در قالب نظم یا نثر، به صورت شفاهی یا مکتوب عرضه شده باشد (مشهدی و ثواب ۱۳۹۳: ۸۴).

روایت‌شناسی

یا معناشناسی ساختاری، بزرگترین دستاورد رویکرد و نظریات مربوط به ساختارگرایی است که به بررسی ساختار داستان و قصه می‌پردازد و البته می‌دانیم که ریشه ساختارگرایی را باید در فرضیه‌های نوین زبان‌شناسی و آثار دوسوسور، بنیانگذار زبان‌شناسی ساختاری جستجو کرد. در ساختارگرایی ارتباط میان اجزا و ارتباط آنها با کل نظام حائز اهمیت است و از آن جا که مهمترین قیاس زبان‌شناختی برای روایت‌شناسان ساختارگرا قیاس ساختار یک روایت با نحو یک جمله است، شخصیت‌های بارز و تأثیرگذار در روند داستان «نهاد» و اعمال ایشان به مثابه «گزاره» در نظر گرفته می‌شوند. به همین خاطر در روایت‌شناسی، نخست ساختار اثر ادبی را به اجزای تشکیل‌دهنده تجزیه کرده و پس از بررسی ارتباط این اجزا با هم، به چپستی دلالت کلی اثر پرداخته می‌شود (کاسی ۱۳۸۷: ۱۸۷).

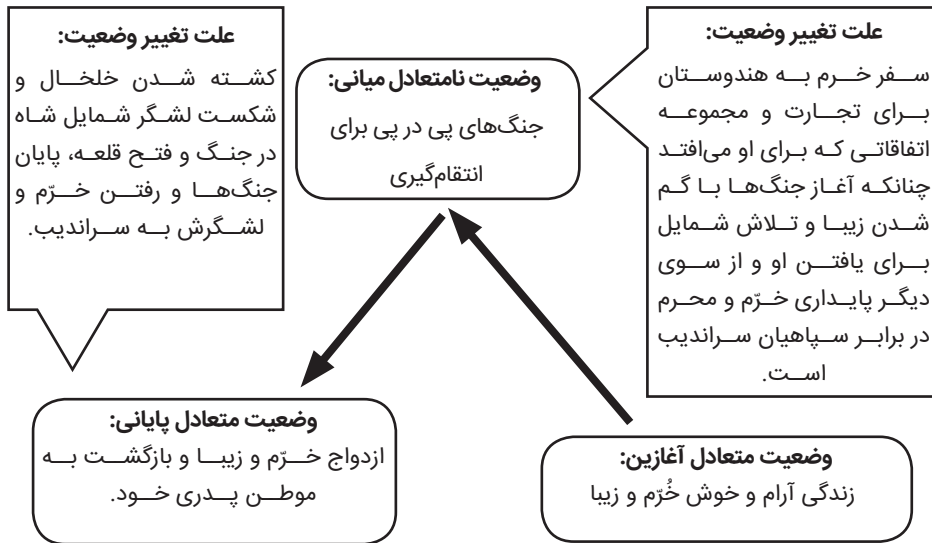
اولین نظریه‌های مربوط به روایت در قرن نوزدهم میلادی در مکتب فرمالیسم روسی از سوی ولادمیر پراپ با انتشار کتاب ریخت‌شناسی قصه‌های پریان مطرح شد. در قرن بیستم میلادی ساختارگرایانی چون رولان بارت، آژ. گریماس و غیره به پیروی از پراپ، در صدد ارائه الگویی کلی در ساخت انواع روایت برآمدند. پراپ با بررسی چندین قصه روسی، سی و یک کنش و هفت نقش روایی برای داستان‌ها قائل شد و با استفاده از آنها به تحلیل داستان‌ها پرداخت. اما گریماس از نظریه پراپ فراتر رفت و با تغییر آن، الگوی کنشی جدیدی بر پایه تقابل‌های دوگانه ارائه کرد. ما در این مقاله با استفاده از الگوی تقابل دوگانه گریماس، به مطالعه ساختار داستان می‌پردازیم.

تقابل‌های دوگانه

پراپ روایت را متنی می‌داند که تغییر وضعیت از حالت متعادل به غیرمتعادل و دوباره بازگشت به حالت متعادل را بیان کند (مشهدی و ثواب ۱۳۹۳: ۹۲). گریماس نیز تحت تأثیر لوی استروس ساختار طرح قصه را نتیجه تقابل‌های دوگانه می‌داند. این تقابل‌ها در طرح به شکل تقابل‌های زمانی در قالب شرایط آغازین متعادل/غیر متعادل در مقابل شرایط پایانی قصه است (همان ۹۲). در واقع با وجود این تقابل‌هاست که طرح قصه شکل می‌گیرد. گوستاو فریتاگ (منتقد آلمانی) برای

فراز و فرودهای قصه یک نمودار به شکل ۷ وارونه معرفی کرد که بر روی آن، نقاط تغییر وضعیت مشخص می‌شود. برای شناخت و تحلیل ساختار داستان‌هایی مانند خرم و زیبا که پایان خوش دارند، این الگو بسیار مناسب است.

در داستان ما، قصه با وضعیت آرام زندگی خرم و زیبا آغاز می‌شود (وضعیت متعادل آغازین). سپس هنگامی که خرم در هجده سالگی به قصد تجارت راهی هندوستان می‌شود، مجموعه اتفاقاتی برای او می‌افتد و آغاز جنگ‌ها با گم شدن زیبا و تلاش شمایل برای یافتن او و از سوی دیگر پایداری خرم و محرم در برابر سپاهیان سران‌دیب وضعیت نامتعادل میانی را آغاز می‌کند. و با جنگ‌های پی در پی برای انتقام‌گیری وضعیت نامتعادل میانی به اوج خود می‌رسد. در آخر با رفتن خرم و لشکرش به سران‌دیب، ازدواج او با زیبا، ترک آن شهر به قصد روم و در نهایت بازگشتن به موطن پدری خود وضعیت متعادل پایانی پیش می‌آید که اعتقاد بر این است که این وضعیت به دلیل اتفاقات نامتعادل میانی از تعادل اولیه ارزش و اهمیت بیشتری دارد. در نمودار زیر، تقابل‌های داستان و علل آنها را به شکل ۷ وارونه که فریتاگ پیشنهاد داده، رسم کرده‌ام.



تحلیل ساختار موسیقایی

بستر نغمگی

نغمات اجرا شده در طول این قطعه از بم به زیر به ترتیب زیر هستند. همانطور که ملاحظه می‌شود نت‌های فادیز، دوسری و سلسری در تمام طول این قطعه به گوش می‌رسند؛ شایان ذکر است در جملات فرودی این قطعه یا در نت‌های تزئینی (به صورت تکیه و یا اشاره) در لحظاتی نت‌های دو و سل به صورت بکار اجرا می‌شوند که در شکل پائین داخل پرانتز آمده‌اند.



اکتاو از نت لای زیر خطوط حامل (لای اکتاو ۳) تا نت سی بالای خطوط حامل (سی اکتاو ۵) است. عمدتاً جملاتی که قیچک به تنهایی اجرا می‌کند در محدودهٔ اکتاو دوم ذکر شده در بستر نغمگی است، به صورتی همیشه از حدود نت لا (اکتاو ۴) شروع می‌کند و جملات خود (که عمدتاً در حدود پانزده تا بیست ثانیه است) را به گونه‌ای اجرا می‌کند که سیر بالاروندهای دارند، اشاره‌ای به لا یا سی اکتاو بعد می‌کند و سپس به سمت نت آغازین خود باز می‌گردد. پس از جملات قیچک، خواننده از محدودهٔ میانی، یعنی همان‌جایی که قیچک شروع کرد، آغاز می‌کند و در طول اجرا به بالاترین نت خود که باز همان لا یا سی اکتاو بعد است می‌رسد و سپس جملاتی فرودی اجرا می‌کند و این بار به محدوده‌ای بتر از جملات قیچک یعنی لای اکتاو ۳ می‌رسد. البته در این‌حین قیچک به همراهی خواننده این محدوده را نیز اجرا می‌کند، اما قیچک در جملات ابتدایی خود به تنهایی در این محدوده نمی‌نوازد. پس به‌طور خلاصه می‌توان نتیجه‌گیری کرد که انحنای ملودیای که قیچک اجرا می‌کند از لای اکتاو ۴ تا لای اکتاو ۵ و سپس فرود بر لای اکتاو ۴ است، و انحنای ملودی خواننده از لای اکتاو ۴ به سمت لای اکتاو ۵، سپس بازگشت به لای اکتاو ۴ و فرود روی لای اکتاو ۳ است.

بررسی ریتم

کلامی که در این قطعه توسط خواننده‌ها اجرا می‌شود دارای وزن عروضی هَزَج مُسَدَس محذوف به صورت «مَفَاعِيلُنْ مَفَاعِيلُنْ فَعُولُنْ» یا «تَنْنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ تَنْ» است. اولین مصرع این اجرا به این صورت شنیده می‌شود: «نه از سعدُ نه محرم گله دارم». قیچک نیز در جملاتی که خواننده را همراهی می‌کند این وزن شعری را در جواب‌های خود به صورت تلویحی اجرا می‌کند.

بررسی فرم

در این اجرا در ابتدا جملاتی توسط قیچک اجرا می‌شود. این جملات به طور کلی، به صورت معرفی فضای مدال قطعه در جملاتی آوازگونه با وزن آزاد است. پس از آن دو بیت توسط یکی از دو خواننده و باز به صورت وزن آزاد اجرا می‌شود. در حین اجرای خواننده نیز قیچک به اجرای نت‌هایی در جهت

حمایت ملودیکی خواننده می‌پردازد.

در این قطعه موسیقی سؤال و جواب بین قیچک و خواننده (که در حین اجرای خواننده قیچک نیز حضور دارد) هشت بار اجرا می‌شود. کلیت اجرا در این هشت بار مشابه یکدیگر است، اما در اجرای تحریرها و پاساژها تفاوت‌های جزئی وجود دارد. نوازنده و خواننده در اجرای جملات خود سعی می‌کنند هر بار فرم کلی این سؤال و جواب را حفظ کنند، اما طبیعتاً به علت ماهیت درونی آواز با وزن آزاد هر بار تفاوت‌ها و تغییرات اندکی در پاساژها، تحریرها، ملیسم‌ها و غیره وجود دارد. شکل جمله انت‌هایی این قطعه نیز یک جمله فرودی مربوط به قیچک است. در این اجرا دو خواننده حضور دارند که هر بار یک کدام اجرا می‌کند؛ معمولاً به ترتیب اول خواننده اول و سپس خواننده دوم اجرا می‌کنند، اما یک بار استثنائاً چنین می‌شود که خواننده اول دو بار (یعنی چهار بیت) می‌خواند. پس در مجموع خواننده‌ها شانزده بیت اجرا می‌کنند که البته برخی از ابیات تکراری هستند.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش کردیم تا با توجه به ساختار، از طریق توضیح و تحلیل این موضوع (ساختار روایی و موسیقایی) در یک قطعه معین (خرم و زیبا) به مسائل دیگر مانند موضوعات مربوط به فرهنگ، اجتماع و سلیقه موسیقایی قوم استان کرمان دست پیدا کنیم. این تلاش بدین خاطر است که معتقدیم تمامی محتوای مطرح‌شده در موسیقی، به شکل بیرونی و قابل مشاهده مستقیم محدود نشده و از طریق تحلیل و واکاوی آن می‌توانیم بازتاب ویژگی‌های اجتماعی و رفتارهای فرهنگی را نیز در آن مشاهده کنیم. ما نیز به دلیل تجلی این ساختارهای فرهنگی اجتماعی در ساختارهای موسیقایی از تحلیل مواد موسیقایی بهره جستیم تا فرهنگ را بهتر بشناسیم، با تحلیل روایت داستان و کاوش در معنا و محتوای آن متوجه شدیم که متن داستان‌ها بازگوکننده شرایط تاریخی، مسائل مهم فرهنگی است. در نهایت باید بگوییم با تفسیر و توضیح تمام موارد فوق سعی کردیم علاوه بر نگارش و معرفی بخشی از مطالب نو نشان دهیم که تا چه حد ساختارهای سطحی و زیرین بر یکدیگر تأثیر متقابل دارند و با مطالعه ساختار نمایان می‌توان به ساختار پنهان دست یافت.

منابع

- احمد پناهی، محمد. ۱۳۸۳. ترانه و ترانه‌سرایی در ایران. تهران: سروش.
- اسدی گوگی، محمدجواد. ۱۳۷۹. فرهنگ عامیانه گلبافت. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- توحیدی، سید فؤاد. ۱۳۹۷. نگاهی به موسیقی نواحی کرمان. کرمان: سوره مهر.
- جاوید، مجید. ۱۳۸۱. کرمان در یک نگاه. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- درویشی، محمدرضا. ۱۳۸۴. دایرةالمعارف سازهای ایران، جلد اول. تهران: ماهور.
- صفا، عزیز الله. ۱۳۹۰. تاریخ جیرفت و کهنوج. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- علیمراد، منصور. ۱۳۹۴. اشعار و ترانه‌های شفاهی مردمان حوزه هلیل رود، جلد اول. تهران: فرهنگ عامه.
- محبوب، محمد جعفر. ۱۳۸۲. ادبیات عامیانه ایران. تهران: چشمه.
- بوستان، بهمن و محمدرضا درویشی. ۱۳۷۰. هفت‌اورنگ: مروری بر موسیقی سنتی و محلی ایران، تهران: حوزه هنری.
- دُرّی، مریم و محمدجعفر یاحقی. ۱۳۸۹. «تحلیل روابط شخصیت‌ها در منظومه لیلی و مجنون نظامی». بوستان ادب ۲ (۳): ۶۵-۸۹.
- درویشی، محمدرضا. ۱۳۸۰. از میان سرودها و سکوت‌ها، گزیده نوشتار و گفتار. تهران: ماهور.
- دهقانی، ناهید. ۱۳۹۰. «بررسی تحلیلی ساختار روایت در کشف‌المحجوب هجویری بر اساس الگوی نشانه‌شناسی روایی گرماس» متن‌پژوهی ادبی ۴۸: ۳۲-۹.
- فاطمی، ساسان. ۱۳۸۱. موسیقی و زندگی موسیقایی مازندران: مسئله تغییرات. تهران: مؤسسه فرهنگی-هنری ماهور.
- فکوهی، ناصر. ۱۳۹۵. تاریخ اندیشه‌ها و نظریه‌های انسان‌شناسی. تهران: نشر نی.
- کاسی، فاطمه. ۱۳۸۷. «تحلیل ساختاری داستان پادشاه سیاهپوش از منظر بارت و گرماس» ادب پژوهی ۵: ۸۳-۲۰۰.
- مریام، آلنپی. ۱۳۹۶. انسان‌شناسی موسیقی. ترجمه مریم قرسو. تهران: ماهور.
- مشهدی، محمدمامیر و فاطمه ثواب. ۱۳۹۳. «تحلیل ساختار روایتی داستان بهرام و گل‌اندام بر پایه نظریه گرماس». متن‌پژوهی ادبی (۱۸): ۶۱: ۸۳-۱۰۵.

منابع شنیداری

- توحیدی، فؤاد. ۱۳۸۴-۱۳۹۷. کویرانه ۱-۱۱. کرمان: حوزه هنری. سی دی.
- _____. ۱۳۹۵. باغ آوا. کرمان: حوزه هنری. سی دی.
- ثابت‌زاده، منصوره. ۱۳۸۵. موسیقی رقص‌های شرق کرمان. تهران: ماهور. سی دی.